

УДК УДК94(477.73)''17''

**ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ТА МІСТО-ФОРТЕЦЯ ОЧАКІВ
В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМ. В. ВЕРНАДСЬКОГО (XVI-XVII СТ.)**

Якубова Т.А., канд. істор. наук
(Національна бібліотека України ім. В.Вернадського)

В статтє рассматриваются польские исторические источники и историография на польском языке языкового фонда НБУВ.

The article with the process of scientific discovery Polish historical source Polish historical books of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

Проблематика християнсько-мусульманського кордону, який протягом сторіч проходив через українські землі, відноситься до найбільш актуальних і популярних в сучасній українській історіографії. Це пов'язано як з необхідністю виробити власне українське розуміння важливих історичних подій, процесів і явищ які відбувалися на українських землях, так і для з'ясування цілого ряду важливих конкретно-історичних проблем – долі українського козацтва, колонізації Південної України тощо.

Якщо говорити про Великий Кордон України в хронологічних межах XVI-XVIII століть, то лише останніми роками були захищені дисертації Г.Шпитальова, О.Репана, С.Андреевої, В.Грибовського. Фактично в українській історіографії виокремився новий напрямок досліджень, безпосередньо пов'язаних з проблемами турецько-татарсько-українського прикордоння, військового протистояння на ньому і контактам в порубіжній зоні. Територія Північного Причорномор'я охоплювала землі Великого Кордону в XVI-XVII століттях.

Польські історичні джерела залишаються малодослідженою ланкою історичних джерел, які охоплюють історичні факти, що до історії Північного Причорномор'я та міста-фортеці Очаків. Історико-культурні фонди НБУВ зберігають значний пласт польської історичної літератури, який залишився маловідомою частиною західної україніки.

Польсько мовний фонд НБУВ, який нараховує 90983 прим. книжкових та журнальних видань займає помітне місце у колекції західноєвропейської літератури. Слабо дослідженим залишається історичний масив польсько мовного фонду, що до історії Північного Причорномор'я, міста-фортеці Очаків [1].

Аналіз польських історичних джерел надає підстави стверджувати, що Північне Причорномор'є залишається в історії України та Європи унікальним історичним регіоном. На південних територіях турецько-татарського прикордоння проходили історичні події за участю українського козацтва, польсько-литовської шляхти, турецько-татарської сторони. Фактично ці землі стали перехрестям християнського та мусульманського світів, події якого

увійшли в польські історичні хроніки, документи іноземних дипломатів, які перебували в Польщі в XVI-XVII ст. Польські історичні документи надають можливість прослідкувати розвиток політичних та ментальних пластів історії України, Польщі, Туреччини.

В польськомовному фондї НБУВ зберігається третій том збірки документів І.Німцевича “Збір пам'ятників о давній Польщі” (“Zbiór pamietnikow o dawnej Polsce”) [3]. Документи зібрані в збірці можливо розглядати як другу вагому частину польських джерел поряд з польськими хроніками О.Гваньїні, М.Бельського. Польські хроніки свідчать, що в подіях навколо міста-фортеці Очаків в XVI –XVII століттях активну участь приймають представники польсько-литовської шляхти а також українське козацтво. Фактично українській та польській військовій та дипломатичний фактор відігравав свою окрему, особливу роль в Північному Причорномор'ї в XVI-XVII століттях. Історики виокремлюють шляхи та етапи формування ментальних основ шляхетства та козацтва на степових просторах Причорномор'я та на прикордонних територіях навколо фортеці Очаків.

Польський історик І.Німцевич, член академії Віленської, Товариства Наукового в Кракові, Товариства Філософського в Філадельфії, Товариства Військового в Вест-Поїнті в Америці, зібрав окремою збіркою польські історичні пісні та різні історичні документи іноземних дипломатів, в яких міститься історичний матеріал щодо історії Північного Причорномор'я в XVI-XVII ст. [2].

В збірці документів І.Німцевича міститься “Реляція о стані польському” (“Relacya o stanie polski”), яка була зложена папі римському Піусу IV його агентом при дворі короля Сигізмунда Августа у 1568 році [4]. Польська шляхта була саме тим прошарком суспільс-

тва, на який королівська влада поклала обов'язок військової служби, захист кордонів Польщі від татарських вторгнень. В “Реляції” надається опис польської шляхти, її звичаїв воєнних, які оставили наслідок в подіях на теренах Північного Причорномор'я. Шляхта була повинна служити на війні, це була частина її підданства королю. Доходи короля на військову справу в Польщі надходили з соляних та срібних копален, від біскупів яким уряд міг надати приходи. Воеводи очолювали шляхетства свого воеводства. Вони повинні були зібрати кінне, піше військо, досить швидко за наказом короля. Зазвичай на воевод поклали зібрати як повинність 200.000 шляхти, з якої 100.000 були вершники. Литва мала представити 700.000 війська. Інфляндія також мала виставити певну кількість воїнів.

Автор документу стверджує, що поляки були завжди охочі до війни, загартовані в війнах з німцями, волохами, москалями, угорцями, турками. Понад 3000 поляків були на службі цісаря Карла V в Австрії, які зламали та знесли в битві 13000 турків. Польські вершники були високі на зріст та мали перевагу над кіннотою Туреччини. Польські коні в бою рухалися швидше, ніж німецькі. Коні литовські були не такими гарними як польські. На війні чотири польські коня коштували двадцять литовських. В Польщі професійними наїзниками були деякі заможні великі пани, та волохи, які знаходились на службі у польського короля. Польська кіннота була пристосована навіть для долин, степів, гір зі скалистими схилами.

Військова служба в кінному війську було поважною справою в Польщі для гусарів та козаків. Іноді окремі воеводства Польщі не мали можливості виставити необхідну кількість воїнів та коней із-за відсутності пасовиськ. Король був вимушений тримати наймане

військо жолнерів, якому сплачувалась платня з державного скарбу.

Польський король мав артилерію різного гатунку. Великими фортецями вважались Гданськ, Львів. В Литві на кордонах з Московією стояли фортеці дерев'яні, які оточували вали. В них були сховані клейноди, гроші, скарби. В Інфляндії також знаходились міцні замки. Польський король в тих замках ховав залоги.

Автор печально свідчить, що в кінці XVI століття в Польщі повимирали старі гетьмани. Тільки шляхетна молодь подавала надії. Поляки звикли взимку проводити війни в краях, в яких багато річок, озер, які замерзали. В Польщі були великі ріки, моря, порти, ліс для побудови військового флоту. Але автор свідчить, що поляки не мислили про активне застосування збройної сили морської.

На півночі Польщі проходила друга лінія кордону з царством Московським. На сході, та в південному напрямку торговельних шляхів король польський мав кордон з татарами кримськими, які кочували між Дніпром та Дністром. Два століття татари проходили своїми загонами полудневими провінціями Польщі. При них польські землі були розорені на 60 миль німецьких. Польські території з їх мешканцями, які автор документу називає цвітучими нивами, стали пустинями. Король Сигізмунд I відводив напади татар, посылаючи їм дари в кожухах. Але коли татари знову попадали під зверхність турків наїзди їх поновлювались. Від старого Сигізмунда тривав спокій з Волощиною. Великий ланцюг доріг відділяв Польщу від Угорщини з якою тривав спокій.

Як запорука відносин між монархіями Польща активно торгувала з сусідніми країнами. Право торгівлі та морський порт мало місто Гданськ. В серпні відбували тут головні ярмарки, коли в західні

країни відбували різні товари. Мешканці того міста були дуже багаті. З торговельних міст король польський отримував певну кількість грошей до казни. Краків проводив торгівлю з німцями та венеціанцями. В Познані були склади та купці німецькі. Вільно мало право вільної торгівлі з краями московськими. Тут торгували рідкими хутрами. Торгівля в місті зупинялась перед війною. Найбільш обширною торгівля була по річці Дністер.

Справи публічні, які розглядались в Раді королівській, торкались питань релігійних. Війна з Московією була з причини поставлених на кордонах литовських в 1565 році чотирьох замків. Заселення прикордонних земель припинили лише наїзди татар.

Другою справою королівською було положення Литви. Поляки розглядали Литву як підлеглу територію. Литва хотіла рівних прав та свобод, мати особливі сейми та трибунал не підкоряючись безпосередньо королівській владі. Автор документу відмічає, що ці положення про Литву розглядались на останньому сеймі.

Можна стверджувати, що автор документу досить детально був ознайомлений з військовою справою в Польщі та боротьбою з татарськими нападами. В Європі в XVI столітті питання стримування турецької експансії стояло досить гостро. Тому свідчення дипломатів та посланців в Польщі були досить важливими інформаційними джерелами для європейських правителів того часу.

Досить цікавим є документ зі збірки І.Німцевича "Реляція Хероніма Ліппомана, посла Венеціанського в Польщі. 1575 р." ("Relacya Hieronima Lippomana Posła Weneckiego w Polsce") [4]. Частина реляції знаходилась в бібліотеці королівській в Дрезніє ("Dreznie"). Частина документа мала назву "Географічний та статистичний опис Королівства Польського". Текст документу дає під-

стави стверджувати, що автор знав про існування соляних озер на Кінбурні за Дніпром. Ці озера автор документу описує в своїй “Реляції”. Автор свідчить, що в диких полях над Дніпром є озера, з яких сонце виганяє прісну воду та змушує сіль осідати. Та сіль розвозилась скрізь по різних містах.

Автор описує населення литовських територій. Він відмічає, що говорячи про Литву, можна відмітити, що в провінції тій є добрі католики, інші живуть за вірою грецькою, інші мусульмани. Магометани походять від татар, яких Вітовт (Witold) в битві з Тамерланом забрав у полон. Служать вони в війську, королю польському. Частина населення Литви, за словами автора, залишалась язичниками, зберігаючи поганські вірування.

За описом автора поляки здебільшого були високі на зріст, надмірні, гарно зложені, міцні тілом і духом. Поляки можуть витримати труди та спеку. В військових походах вони готові спати на голій землі, замість подушки підклавши під голову сідло. Можна припустити, що цей звичай поляки перейняли від татар з прикордонних територій. Шляхта польська мала одяг різних кольорів. Шляхтичі часто одягали одяг, прикрашений золотом та сріблом. Шляхта вдягалась в найдорожчі шуби, які приходили з Волощини, Угорщини. Найвищі поважні шляхтичі в військовому строї носили короткі зачіски, на чоботях носячи підковки. Влітку шляхта іноді носила чіпці, взимку носили ковпаки оксамитові з соболями та коштовним камінням. Польська шляхта звикла також коні свої прикрашати золотом. Холодна зброя польської шляхти під час служби також була багато прикрашена. Польська шляхта вживала різні напої як усі північні народи, сидячи за бенкетами по сім вісім годин. Коли королева Бона привезла з собою во-

лохів, то польська шляхта стала приймати їх військові звичаї. У польської шляхти була потреба до наук. Деякі шляхтичі говорили латиною, по волозьки, німецьки [5].

Побудова фортеці Очаків була пов'язана с союзом московського князя Івана III Васильовича (1462-1505) з татарським ханом Менглі-Гіреєм. Іван III вступив у дипломатичні стосунки з Менглі-Гіреєм. У 1491 р. Менглі-Гірей підтвердив перед посланцем московського царя Тимофієм Івановичем Скрябой свій намір діяти проти Казимира. Іван III у 1492 р. надіслав до Менглі-Гірея російського посла Костянтина Заболоцького, якому вдалося вплинути на кримського хана. Внаслідок переговорів московський князь надав гроші на побудову Очаківської фортеці, а кримський хан у відповідь на цей крок Москви пообіцяв московському послу здійснити напад на Литву [6].

Історичні дослідження історико-культурних фондів НБУВ залишаються актуальними щодо історії міста-фортеці Очаків та Північного Причорномор'я у XV-XVII ст. Польськомовний фонд НБУВ зберігає важливі польські історичні джерела щодо історії міста-фортеці Очаків. Для дослідження історії міста-фортеці Очаків важливою є “Хроніка” Мацея Стрийковського.

Історик М.Стрийковський народився в М.Стрийкові в давній шляхетській родині. Він отримав освіту в Краківській Академії, в якій в 1564 році став бакалавром наук. В 1565 році польський історик повернувся в Литву, де почав вивчати історію, відвідуючи поля історичних битв, кургани, вивчаючи литовсько-руські хроніки. Польський історик служив в польському війську в Вітебську. В 1574 році він прибув в Краків та видав першу працю. Він увійшов до складу польського посольства в Туреччині разом з Андрієм Тароковским. Та-

кож він перебував у землях князя Єрзего Олелковича, працював над історією польською. В 1578 році історик був каноником та архідьяком у Мелхіора Олелковича, біскупа жмудського.

В 1580 році М.Стрийковський віддав до друку свою одну з найбільших та вагомих праць “Хроніку” [7]. Автор хроніки описує події першої половини XVI століття та акцентує увагу на посиленні позицій Туреччини в Північному Причорномор’ї. Активізацією військової експансії Османської імперії були стурбовані уряди Росії та Польщі. Автор хроніки зазначав, що в 1515 році Москва зазнала поразки від Польщі. Російський князь Василій оточив Смоленськ. В 1523 році посольство московське від Василя Великого було відіслано до Кракова. Росія заключила перемир’я з польським королем та Литвою на п’ять років. Скориставшись миром з Росією, Польща активізувала дії по захисту територій зі сторони турецько-татарського прикордоння. В 1524 році турки та татари спустошили землю львівську, бельську, подільську. Автор вказує, що ці території були оточені турецько-татарськими військами і поляки були вимушені воювати з татарами.

В 1526 році Людовик король угорський та чеський зазнав поразки від турецького цісаря Солімана. Під час посилення наступу Туреччини в Європі активізується діяльність польської шляхти на Поділлі та Північному Причорномор’ї. В 1527 році татари знову спустошили землі Польщі та Литви.

Пани литовські та лицарство Волині зібрали військо проти татар. Серед знатних шляхтичів були князь Костянтин Острозький, князь Шуйський, Юрій Радзівіл, Іван та Олександр Вишневецькі, князь Олександр Чарторизький. Це військо польських та литовських шляхтичів прийшло до Києва та відігнало татар на 40 миль. Автор літопису

вказує, що біля Києва було 80 тисяч татар, на плацу побитих залишилось 24000. Між татарами також були турки на чолі з Ібрагімом, воєводою Перекопським. Також автор хроніки сповіщає, що царевич Обускак Солтан та Дзіусуб Султан, Кохучук з малою дружиною були відпущені в Крим. Інших мурз та уланів польська шляхта захопила в полон на турецько-татарському прикордонні. В цей час князь Шуйський разом з Остафієм Дашковичем здогнали дружний загін татар біля Канева та Черкас.

Автор хроніки сповіщає, що наприкінці 20-х років XVI століття на території турецько-татарського прикордоння та на землях навколо фортеці Очаків активізуються військові сутички між литовсько-польською та кримсько-татарською сторонами. М.Стрийковський описує події 1529 року під фортецею Очаків. Автор говорить, що в 1529 році Ослан, цар татарський в полях під Очаковом “наших які в козацтво ходили пімав”. Микола Синівський, гетьман коронний, Ерзего Лотальський та інші польські ротмістри попали в полон до татар під Очаковом. Після цих подій під Очаковом в Польщі шляхта мусила збирати гроші для викупу цих шляхтичів. Знатні польські шляхтичі були викуплені з татарського полону в фортеці Очаків.

В цьому ж році в день святого Лукаша Зігмунд Август королевич був вибраний на Велике князівство Литовське в костьолі святого Станіслава в присутності короля Сигізмунда. В цьому ж році король Сигізмунд поїхав з Литви до Польщі на сейм в Піотровській. Також він мав відвідати Краків з великою кількістю панів та лицарства, яке їхало на коронацію сина короля Сигізмунда.

У 1529 році турки оточили Відень. Позиції Османської імперії в Північному Причорномор’ї в першій половині XVI століття значно посилились завдяки татарським нападам на польсько-

литовські землі з під стін прикордонних фортець [8].

Праці сучасних польських істориків, які досліджують питання Північного Причорномор'я, також зберігаються в польськомовному фонді НБУВ. Сучасна польська історіографія розглядає події навколо фортеці Очаків у XVI ст. в контексті їх впливу на історію Польщі та Європи. Сучасні польські історики Д.Скорупа та А.Вичанський доводять, що польсько-татарські відносини, події навколо фортеці Очаків в XVI ст. залежали від сплати грошових “упоминок” кримському хану польською стороною. В праці “Польська служба дипломатична 1506-1530” (“Polska sluzba dyplomatyczna 1506-1530”) (1966) польський історик А.Вичанський стверджує, що трактат 1513 року з Менглі Гіреєм передбачав так званий подарунок для хана, який складав 15000 флоринів. Подібний союзний договір був заключений у 1522 році польською стороною з Махмуд Гіреєм. Грошові сплати кримській стороні були підставою польсько-татарського союзу та керували наїзди татарські на Москву. Польська сторона була вимушена тримати військо на Русі поблизу територій турецько-татарського прикордоння для послаблення тиску з боку татарської сторони [9].

Сучасний польський історик Д.Скорупа в праці “Стосунки польсько-татарські 1595-1623” (Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623”) (2004) описує події листопада 1595 року, коли Польща через фінансові труднощі затримала виплату

обіцяних грошових “упоминок.” Ці події викликали влітку похід кримського хана з Криму до Очакова та Білгорода. Польський автор доводить, що околиці фортеці Очаків на початку XVII століття залишились місцем збору татарських орд. В середині січня 1606 року гетьман Станіслав Залкевський та стражник коронний Ян Заморський застерігали шляху універсалом 19 червня 1606 року про загони татарські під Очаковом, які перебували під фортецею з намірами здійснити похід проти Польщі [10].

Сучасна польська історіографія визнала недооціненість козацького фактору в історії Польщі, в подіях на території Північного Причорномор'я в XVI-XVII ст. В першій половині XVII залучення українського козацтва проти татарської експансії з територій турецько-татарського прикордоння стає частиною військової стратегії польських гетьманів.

“Турецька тема” відносно України в радянські часи практично не розроблялась та була широко відомою лише в західній Україні. В сучасний період історичних досліджень на Україні турецько-татарське прикордоння залишається пріоритетним напрямком для історичної науки. Польськомовний фонд НБУВ залишає певний масив маловідомих історичних матеріалів щодо дослідження питань історії Північного Причорномор'я у XVI-XVIII ст.

Література

1. Якубова Т.А. Польськомовний фонд НБУВ як унікальний історіографічний ресурс з історії формування козацького стану на прикордонних територіях Північного Причорномор'я (XVI-XVII ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Випуск 15. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK.—К: ХІК, Часи козацькі, 2006—С.206-208.
2. Nimcewicz I. U. Zbior pamietnikow o dawnej Polsce. T.3.-- [S.L. S.A.]—S.364.
3. Relacya o stanie polski. Złożona papieżowi Piusowi czwartemu, przez nuncyusza jego u dworu króla Zygmunta Augusta, opata Ruggiero w r. 1568. Z rekopismu Włoskiego.// Nimcewicz I. U. Zbior pamietnikow o dawnej Polsce. T. 3.-- [S. L. S. A.]—S.364.

4. Relacya Hieronima Lippomana Posła Weneckiego w Polsce, za powrotem jego senatowi Weneckiemu w roku 1575.// Nimcewicz J. U. Zbiór pamietnikow o dawnej Polsce .T. 3. -- [S. L. S. A .]—S.364.

5. Якубова Т.А.Історія фортеці Очаків XVI-XVIII ст.. У контексті дослідження суспільних відносин. //Збірник наукових праць Науково –дослідного інституту українознавства Том III.—Київ.2004.—С.297-301

6. Orgelbrand S. Encyklopedja Powszechna. T. XIV.—Warszawa wydawnictwo Towarzystwa Akcyjnego Odlewni Czcionek i drukarni S. Orgelbranda Synów, 1903.—S.667.

7. Strykowski Maciej. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i Wszytkiej Rusi T II –Warszawa Nakład Gustawa Leona Glücksberga, Księgarza, 1846.—392s.

8. Wyczański A./ Polska służba dyplomatyczna 1506-1530./ Studia pod redakcja Zbigniewa Wójcika. –Warszawa,1966.—388s.

9. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623.—Warszawa, 2004.—297s.

УДК: 069.01:562/569

МЕЗИНСКАЯ СТОЯНКА В ЭКСПОЗИЦИИ ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. АКАДЕМИКА В. А. ТОПАЧЕВСКОГО

Крахмальня Т. В., канд. биол. наук

(Национальный научно-природоведческий музей НАН Украины)

У статті аналізуються матеріали пізньопалеолітичного поселення Мезин (Чернігівська область), які є експонатами Палеонтологічного музею ім. академіка В.О. Топачевського Національного науково-природничого музею НАН України. Розглянута історія реконструкції житла № 1 з решток мамонта, виконана у 1950–1960-х рр. академіком І.Г. Підопличком, а також поданий огляд фауністичного угруповання пам'ятки на основі решток хребетних тварин, знайдених при дослідженнях поселення.

Materials of Late Paleolithic settlement Mezin (Chernigov region) which are the exhibits of National Museum of Natural History of NAS of Ukraine are analysed. The history of dwelling's number 1 built from the mammoth bones by ancient people is observed. Its reconstruction was made by academician I. Pidoplichko in 1950-1966. The review of faunistic assemblages of this site is represented on the basis of bone remains study.

В Палеонтологічному музеї ім. академіка В. А. Топачевського Національного науково-природоведчого музею НАН України (ННПМ) Мезинської стоянці відведено окремий зал, в якому експонується одне з реконструйованих споруджень із кісток мамонта (всього в Мезині відомо п'ять таких построек), дві вітрини з кост-

ними рештками представителів фауністичної групировки Мезина, а також 4 великі картини, на яких зображені тварини і само поселення. Жилище № 1 (наукова реконструкція академіка І. Г. Підопличко) як музейний експонат побувало на зарубіжних виставках в Німеччині і Швеції. Експозиція, присвячена Мезинській стоянці, вот